

Αρης Διαμαντόπουλος
Υποστράτηγος ε.α.-Ψυχολόγος
Διδάκτορας Φιλοσοφίας
Μινύων 17, Καστέλλα
Τ.Κ. 185 34 Πειραιάς
Τηλ.: 210 4134721

Πειραιάς, 7^η Ιανουαρίου, 2009

Αρχές Ηγεσίας κατά Πλάτωνα

1. Εισαγωγικά

Ενώ ο Πλάτων είναι σαφής και συγκεκριμένος για τις αρετές του ηγέτη, που αφορούν και τον κάθε άνθρωπο, για τις αρχές της ηγεσίας δεν συμβαίνει κάτι παρόμοιο με τις αρετές, οπότε αφήνεται στον μελετητή του να συμπεράνει αυτές μέσα από τις βασικές φιλοσοφικές σκέψεις του, που έχει διατυπώσει για διάφορα άλλα θέματα.

Όσον αφορά όμως την τέχνη της ηγεσίας, ασχολείται ιδιαίτερα στο έργο του με τον τίτλο «Πολιτικός», την οποία τέχνη ταυτίζει με την επιστήμη και ως πρώτη τέτοια επιστήμη στην ιεραρχία αυτών θεωρεί κατ' αρχή την πολιτική και αμέσως μετά από αυτήν την στρατηγική.

Εφόσον γνωρίσαμε τις θεμελιώδεις αρετές κατά τον Πλάτωνα και αυτές όπως είδαμε κατά σειρά προτεραιότητας είναι: η φρόνηση, η σωφροσύνη, η δικαιοσύνη και η ανδρεία, θα προσπαθήσουμε να αναγνωρίσουμε και να καταγράψουμε και τις αρχές της ηγεσίας, σύμφωνα πάλι κατά κύριο λόγο, με τις σκέψεις του Πλάτωνα, αφού πρώτα γίνει κάποια σύντομη αναφορά στην εξελικτικότητα των απόψεών του για τη δυνατότητα διδασχής αυτών των αρχών και της επιστήμης της ηγεσίας.

2. Το Χάρισμα και η Επιστήμη της Ηγεσίας

Το θέμα εάν ο ηγέτης γεννιέται ή γίνεται μας έχει απασχολήσει και πάλι, με το ίδιο πνεύμα όμως θα προσπαθήσουμε να εμπλουτισθούν αυτές οι άλλες σκέψεις και με τις παρούσες του Πλάτωνα, οι οποίες, όπως και οι προηγούμενες, ακολουθούν μία εξελικτική πορεία, ανάλογα προφανώς με την ηλικία του, αλλά και με τις συνθήκες κάθε χρονικής περιόδου.

Έτσι στα πρώιμα έργα του, όπως είναι αυτό που αναφέρεται στον «Μένωνα», υποστηρίζει ότι οι αρετές και η επιστήμη της ηγεσίας δεν είναι διδακτές, καθόσον δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι δάσκαλοι για να τις διδάξουν.

Αλλά και διότι θεωρεί την ορθή γνώμη ισάξια με την επιστήμη, όταν η καθεμία επεξεργάζεται το δικό της έργο κατά αποτελεσματικό τρόπο, θέλοντας προφανώς ο Πλάτων να τονίσει ότι για τον ηγέτη πρωταρχικό προσόν για τις σωστές αποφάσεις του είναι η ορθογνώμη και δευτερευόντως έρχεται η επιστήμη στην αντιμετώπιση των ποικίλων θεμάτων της ηγεσίας του.

Προς επιβεβαίωση αυτών των απόψεών του ο Πλάτων επικαλείται τον Περικλή, τον Θεμιστοκλή και τους άλλους ικανούς άρχοντες των Αθηνών, οι οποίοι δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη επιστήμη, ώστε να ηγούνται της πόλης με τόσο μεγάλη επιτυχία.¹

Την ίδια γνώμη, ότι η ηγετική τέχνη δεν διδάσκεται και δεν μεταφέρεται σε άλλους ανθρώπους, ο Πλάτων θα επαναλάβει στο διάλογό του με τον «Πρωταγόρα», ο οποίος βέβαια είχε αντίθετες απόψεις περί του θέματος, σαν γνήσιος σοφιστής που ήταν, δίδοντας πρωταρχική σημασία στην πειθώ του λόγου και της διδασκαλίας.

Ενώ ο Πλάτων, προς επιβεβαίωση των ισχυρισμών του, θα επικαλεσθεί τις περιπτώσεις εκείνες που οι άρχοντες προκειμένου να αποφασίσουν για κάποιο θέμα που έχει σχέση με τη διοίκηση της πόλης, δέχονται τις συμβουλές οποιουδήποτε πολίτη, αδιακρίτως αν είναι κτίστης, χαλκωματάς ή βυρσοδέψης, έμπορος ή πλοίαρχος, πλούσιος ή φτωχός, ευγενής ή ταπεινός, αρκεί να έχει ορθογνώμη και το θάρρος να συμβουλευεί και ας μην είχε κάποιο δάσκαλο επί των διοικητικών θεμάτων της πόλης.

Μάλιστα, θα συμπληρώσει ο Πλάτων, επειδή δεν διδάσκεται από ορισμένους η επιστήμη αυτή της διοίκησης δεν είναι ούτε ισχυρή, ούτε ηγεμονική, αλλά ούτε και αρχηγική.²

Αλλά, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο Πλάτων υπήρξε στις απόψεις του ένας εξελικτικός και όχι ένας κλειστός φιλόσοφος, όπως ισχυρίσθηκε σύγχρονος μελετητής του, ο Καρλ Πόπερ.

Έτσι και εδώ στις απόψεις του περί της διδαχής ή όχι της ηγετικής επιστήμης ο Πλάτων εξελίσσεται και στο πλέον ώριμο έργο του, που είναι η «Πολιτεία», προτείνει τον φιλόσοφο-άρχοντα της πόλης, στον οποίον δεν αρκούν μόνον η ευγενής φύση και τα θεϊκά ηγετικά χαρίσματα αυτού, αλλά πρέπει επιπροσθέτως, οι προσοριζόμενοι για ηγετικούς ρόλους στην πόλη, να δέχονται την αρίστη αγωγή στη ψυχή, στο σώμα και στο πνεύμα, όπως αναλυτικά αυτή καθορίζεται από τον ίδιο στην «Πολιτεία» του.³

Ενώ δεν θα παραλείψει στον «Αλκιβιάδη» να διορθώσει προηγούμενες άλλες απόψεις του, δηλώνοντας ότι αυτός που πράγματι κατέχει την επιστήμη της ηγεσίας, έχει συγχρόνως και τη δύναμη να μεταδώσει αυτή και σε άλλους κατάλληλους στη φύση για ηγέτες.⁴

Με το ίδιο επίσης πνεύμα θα μιλήσει ο Πλάτων όπως είδαμε και στον «Πολιτικό», έργο κατ' εξοχήν αφιερωμένο στην επιστήμη και στην τέχνη της ηγεσίας και στο οποίο πάλι τονίζει την αξία απόκτησης αυτής της επιστήμης από άτομα που έχουν από τη φύση τους τη θεία δωρεά του «βασιλικού γένους», δηλαδή το χάρισμα να είναι ηγέτες και η οποία δωρεά υπάρχει στους ανθρώπους ανεξάρτητα εάν είναι άρχοντες ή απλοί πολίτες.

Διότι τη «βασιλική» αυτή τέχνη, δηλαδή την πρώτη και αρχηγική ανάμεσα σε όλες τις άλλες τέχνες, ούτε το πλήθος των πλουσίων, ούτε και όλοι οι πολίτες ανεξαιρέτως θα μπορέσουν ποτέ να λάβουν και να χαρούν ως πολιτική επιστήμη, καθόσον αυτή είναι «βασιλική» τέχνη και ανήκει μόνο στους εκλεκτούς ανθρώπους του «βασιλικού γένους», στους οποίους ταιριάζει.

Αυτή όμως η αρχηγική επιστήμη και τέχνη είναι μία και έχει αρχές και κανόνες οι οποίοι με ευελιξία μπορούν να προσαρμόζονται σε οποιαδήποτε μορφή διοίκησης, είτε αυτή αφορά τη φροντίδα της πόλης, οπότε καλείται πολιτική επιστήμη, είτε αφορά την οικονομία και αποτελεί την οικονομική επιστήμη και τέχνη.

Απαραίτητο είναι όμως ο κάθε άρχοντας να κατέχει αυτή τη επιστήμη και την τέχνη της ηγεσίας, ώστε στη διοίκησή του να είναι αυτόρκης και να μην εξαρτάται από τις συμβουλές των άλλων για θέματα της διοίκησής του.

Αυτές οι τελευταίες σκέψεις του Πλάτωνα, με κάποια ελεύθερη απόδοση, θα μπορούσαν να διατυπωθούν και ως εξής:

Ένας άλλος επιστήμων ο οποίος είναι είτε οικονομολόγος, είτε νομικός ή μηχανικός κλπ και ο οποίος είναι κατάλληλος εκ φύσεως και επιδιώκει ηγετικούς ρόλους, πρέπει συγχρόνως να κατέχει και την τέχνη της διοίκησης, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί επαρκώς στα ηγετικά επιστημονικά του καθήκοντα.

Ποια είναι η μορφή αυτής της τέχνης της ηγεσίας, ο Πλάτων σαφώς περιγράφει αυτή στον «Πολιτικό» και την αποδίδει με μία συνοπτική εικόνα παρομοιάζοντας αυτή με την κατάλληλη πλοκή του σημειονίου και του υφαδιού, από την οποία παράγεται ένα ολοκληρωμένο υφαντό και το οποίο θα μπορούσε να είναι και το έργο του αποτελέσματος μίας καλής ηγεσίας με εφαρμογή των αρχών της.⁵

Αρχές οι οποίες, όπως κατέληξε ο Πλάτων, δύνανται να διδάσκονται μόνον από αυτούς που κατέχουν την επιστήμη και να τις δέχονται άνθρωποι οι οποίοι είναι εκ φύσεως προσορισμένοι για ηγέτες.

Αυτή η αρχή, αποτελεί και δίκαιον κατά τον Πλάτωνα, δηλαδή ο καθένας να κάνει στην πόλη αυτό που ταιριάζει από τη φύση του, δεχόμενος την ανάλογη επιστήμη και τέχνη για αυτόν τον σκοπό.

Κατόπιν όλων αυτών, εύλογη είναι η απορία, ποιες άραγε αρχές ηγεσίας θα ήθελε ο Πλάτων να διδάξει, ώστε οι αποφάσεις του ηγέτη να είναι ευεργετικές για την κοινωνία που διοικεί και μεριμνά;

Αν και στα πολιτικά έργα του Πλάτωνα, αλλά και στα άλλα, καταγράφεται μεγάλος αριθμός αρχών και κανόνων ηγεσίας, στη παρούσα εργασία θα επιδιωχθεί να ανασυρθούν οι θεμελιωδέστερες από αυτές, οι οποίες ταιριάζουν περισσότερο στο θέμα μας και οι οποίες θα μπορούσαν να είναι:

3. Η Διαλεκτική

Προσδιορίζει αυτή δε ο Πλάτων ως αρχή και τέχνη ταυτοχρόνως, της οποίας έργον είναι η έρευνα ότι ουσιαστικά το «αυτό» δεν μπορεί να είναι το «έτερον» και το ανάπαλιν το «έτερον» δεν μπορεί να ταυτίζεται με το «αυτό».⁶

Ακόμα αρχή της διαλεκτικής στην έρευνά της είναι να προσδιορίζεται η αληθινή ουσία των πραγμάτων και όχι αυτή που δεν υπάρχει.⁷

Με αυτές τις σκέψεις του ο Πλάτων οριοθετώντας τη διαλεκτική καθορίζει και τους στόχους αυτής, οι οποίοι δεν μπορούν να είναι άλλοι από τον διαχωρισμό των πραγμάτων και την ανεύρεση της ουσίας αυτών, την ανακάλυψη της αλήθειας που υπάρχει μέσα σε αυτά.

Διότι υπάρχουν πράγματα που έχουν φυσικές ομοιότητες μεταξύ τους, οι οποίες γίνονται εύκολα αντιληπτές με τις αισθήσεις και τις οποίες δεν είναι δύσκολο να τις φανερώσουν, σε αυτούς που ήθελαν να τις παρατηρήσουν και να τις μελετήσουν, χωρίς να κουράσουν τα «μυαλά» τους.

Υπάρχουν όμως και όντα πολύ πιο μεγάλα και πολύ πιο πολύτιμα, τα οποία δεν έχουν αισθητές εικόνες για να δώσουν στους ανθρώπους τη σαφή και άμεση γνώση, η οποία θα ικανοποιούσε τη ψυχή αυτών που ερευνούν, χρησιμοποιώντας τις αισθήσεις και μόνο για την περιέργειά τους.

Αυτά τα όντα είναι νοητά, πανέμορφα και μέγιστα και αποκαλύπτουν την αληθινή εικόνα τους στους ερευνητές μόνο με τη λογική επεξεργασία και με τίποτε άλλο.

Αυτή όμως η έρευνα των πραγμάτων με το νου, με τη διάνοια και το «λόγο», δεν μπορεί να ολοκληρώσει το έργο από μόνη της, χωρίς τη συμμετοχή των εμπειριών των αισθήσεων στην αποκάλυψη της αλήθειας ή στη λήψη μίας ορθής απόφασης από τον ηγέτη.

Γι' αυτό και ο Πλάτων, χωρίς να εγκαταλείπει και τη μέθοδο των συγκρίσεων των μεγεθών και των σχέσεων των πραγμάτων μεταξύ τους προκειμένου να βρεθεί το πρέπον με μία εύκολη και γρήγορη διαδικασία, συνιστά επιμόνως ως πρώτο σκοπό τον διεξοδικό διάλογο και κατά προτίμηση τη διαιρετική μέθοδο για την ανεύρεση της αλήθειας ή για την ορθή απόφαση του ηγέτη.

Μάλιστα να υποχρεώνονται οι συμμετέχοντες σε αυτούς τους διαλόγους να εκθέτουν τις απόψεις τους σύντομα και με επιχειρήματα, καθιστώντας έτσι αυτούς επιτηδείς στη διαλεκτική τέχνη και ικανούς ώστε να φέρνουν την αλήθεια σε πλήρες φως.⁸

Περιγραφή μίας διαλεκτικής διαδικασίας, η οποία δε διαφέρει και μάλλον προσομοιάζει με αυτόν τον μηχανισμό λειτουργίας ενός επιτελείου στις εκτιμήσεις των καταστάσεων και των συγκρίσεων των παραγόντων μεταξύ τους, προκειμένου ο ηγέτης να λάβει ορθές αποφάσεις με θετικά αποτελέσματα.

Μία επεξεργασία η οποία θα είναι κατ' εξοχήν νοητική, πλην όμως θεμελιώνεται επάνω στις πραγματικές εμπειρίες των αισθήσεων, όπως από τον Πλάτωνα και από τον προγενέστερό του Δημόκριτο διακηρύσσεται αλλά και σήμερα για κάθε θέμα εφαρμόζεται, είτε αυτό είναι πολιτικό, είτε επιχειρησιακό, είτε ηθικό ή επιστημονικό.

Είναι η ίδια αξία της διαλεκτικής ως αρχής και τέχνης που υποχρέωσε και το νεότερο φιλόσοφο Ιμμάνουελ Καντ να ασχοληθεί ευρέως και επισταμένως με τον «Καθαρό» αλλά και τον «Εμπειρικό Λόγο», μη αφήνοντας όμως εκτός από αυτούς και τον «Δυναμικό Λόγο» της βούλησης και της απόφασης για πράξη.

Όπως έγινε αντιληπτό από τα μέχρις εδώ εκτεθέντα, ο Πλάτων δεν χρησιμοποιεί τη διαλεκτική μόνο για την αποκάλυψη της αλήθειας η οποία υπερβαίνει την ανθρώπινη εμπειρία, αλλά χρησιμοποιεί αυτή και για αποφάσεις πρακτικής σημασίας, γι' αυτό και στους Πλατωνικούς διαλόγους από τους συνομιλητές εκτίθενται όλες οι δυνατές πλευρές

ενός θέματος προκειμένου να φωτισθεί όλη η αλήθεια και να ληφθούν ορθές αποφάσεις για κάποιο θέμα.

Για το λόγο αυτό ο Πλάτων επιλέγει τους συνομιλητές του στους διαλόγους ανάλογα με το χαρακτήρα τους, προκειμένου να παρουσιάζονται οι εμπειρίες τους, οι οποίες, όπως δέχεται και η σύγχρονη ψυχολογία, έχουν σχέση με τη φύση και τα ενδιαφέροντα κάθε προσωπικότητας.

Αυτή δε η επιλογή των συνομιλητών εκ μέρους του Πλάτωνα ταυτοχρόνως σημαίνει ότι ο φιλόσοφος γνώριζε την ανθρώπινη αδυναμία του νου να συλλάβει συνολικά την όλη αλήθεια και ότι ο κάθε νους έχει τη δυνατότητα να συλλαμβάνει μόνο μέρος αυτής ανάλογα με τη φύση και τα ενδιαφέροντα της κάθε προσωπικότητας.

Βεβαίως από αυτούς τους διαλόγους και προκειμένου να εξυπηρετήσουν το σκοπό τους εξυπακούεται και θεωρείται αυτονόητο ότι ο κάθε συνομιλητής, για να είναι αληθινός μέτοχος του διαλόγου, οφείλει να εγκαταλείπει τις προσωπικές του ακαμψίες και να είναι και ο ίδιος διαλεκτικός αποδεχόμενος τον ορθότερο λόγο των άλλων συνομιλητών του ή την ορθότητα του συμπεράσματος στο οποίο ο διάλογος καταλήγει.

Ειδιάλλως, όπως και ο ίδιος ο Πλάτων λέει: η διαφωνία στους διαλόγους είναι έργο αφρόνων ανθρώπων.

Απεναντίας όμως ένας κανονικός διάλογος καλλιεργεί τη φιλία και την ενότητα μεταξύ των συνομιλητών, παρέχοντας συγχρόνως την ικανοποίηση στον καθένα για τη συμμετοχή του στην αποκάλυψη της αλήθειας, ή τη λήψη σωστών αποφάσεων, όπως προκύπτουν από αυτόν τον διάλογο.

Χάριν αυτών των ευεργετημάτων του διαλόγου, ο Πλάτων κατακρίνει τους προσωκρατικούς φυσικούς φιλοσόφους διότι στις διδασκαλίες τους χρησιμοποιούν κατά τρόπο δογματικό και αριστοκρατικό τον μονόλογο.⁹

Θέση και πρακτική του Πλάτωνα σε όλα τα έργα του, που αποκαλύπτουν μεν ότι η διαλεκτική του αποτελεί μία εξελικτική συνέχεια της «μαιευτικής» μεθόδου του δασκάλου του Σωκράτη, αλλά συγχρόνως είναι καθαρά αποδεικτική της ανοικτής δημοκρατικής συνείδησης του Πλάτωνα, ανεξαρτήτως των πολιτικών του φιλοσοφικών θέσεων τις οποίες εξέφρασε στη πορεία της ζωής του χάριν μίας αρμονικής πολιτείας και βεβαίως περιορισμένες – αν όχι αβάσιμες – είναι και κριτικές του σύγχρονου φιλόσοφου Καρλ Πόππερ, ο οποίος παρουσιάζει τον Πλάτωνα ως «κλειστό» φιλόσοφο.¹⁰

Επίσης αυτή τη βαθειά δημοκρατική συνείδηση αποκαλύπτει ο Πλάτων όταν θεωρεί και συνιστά την διαλεκτική ως την πλέον κατάλληλη μέθοδο και στην παιδεία, προφανώς ως καλύτερο εργαλείο για την καλλιέργεια της νόησης, για τη ψυχική ικανοποίηση των μαθητών στην παραγωγή γνώσης, αλλά ταυτοχρόνως και για την καλλιέργεια της δημοκρατικής συνείδησης στους μαθητές.¹¹

Η τέχνη όμως της Πλατωνικής διαλεκτικής, όπως καθαρά φαίνεται μέσα από τους διαλόγους του, κινείται προς δύο κατευθύνσεις μεθοδολογίας, προς την **επαγωγική συνθετική** διαδικασία και προς την **παραγωγική διαιρετική** προκειμένου να προσδιορισθεί ουσία ενός θέματος, με προτίμηση του Πλάτωνα, όπως είδαμε, στην διαιρετική μεθοδολογία έρευνας.

Αυτή όμως την αρχή και την τέχνη της διαλεκτικής, ως κατ' εξοχή μεθοδολογία η οποία αναλύει και εκτιμά παράγοντες και συνθέτει συμπεράσματα προς αποκάλυψη της αλήθειας πέραν της εμπειρίας και πρακτικής για τη λήψη ορθών αποφάσεων, ο Πλάτων διαχωρίζει από τη ρητορική, την οποία θεωρεί ως τέχνη του λόγου μόνο για να πείθει.

Χαρακτηρίζει «βασιλικούς άνδρες» τους ρήτορες, αλλά δεν θεωρεί αυτούς επιστήμονες, οι οποίοι ερευνούν τα θέματα διαλεκτικά.¹²

Χαρακτηρισμός ο οποίος δηλώνει συγχρόνως τη ξεχωριστή αξία της ρητορικής ως τέχνη του λόγου και η οποία απαραίτητα πρέπει να συνοδεύει και τη διαλεκτική προκειμένου να μεταδίδει την αλήθεια, η οποία προέκυψε από την έρευνά της, αν και κατά τον Πλάτωνα, όπως φαίνεται από τα λεγόμενα του, η αλήθεια αυτή καθαυτή έχει την ικανότητα να πείθει.

Θέτει όμως ο Πλάτων σε κάποια ξεχωριστή θέση τη ρητορική από τη διαλεκτική, διότι προφανώς θεωρεί αυτή να ασχολείται με τα φαινόμενα επιφανειακά πράγματα και όχι

με την ουσία αυτών, καθόσον το κύριο ενδιαφέρον της ρητορικής είναι πώς θα πεισθούν οι άλλοι.

Επομένως, κατά τον Πλάτωνα, η ρητορική κινείται στο ευλογοφανές και όχι για το αληθινό, όπως συμβαίνει με τη διαλεκτική.¹³

Έτσι, σαν κατάληξη, σύμφωνα με τις Πλατωνικές απόψεις, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι ένας ηγέτης πρέπει να αποφασίζει ως ένας διαλεκτικός επιστήμονας και ως ένας ρήτορας να πείθει τους άλλους για την ορθότητα της απόφασής του.

Επί πλέον δε, για την ικανότητα του ηγέτη ο Πλάτων θα πει: **«εάν κάποιος άλλος δύναται να αντιλαμβάνεται το πράγμα και ως σύνολο και αναλυμένο στα μέρη του, τον ακολουθώ κατά πόδας στα ίχνη του σαν να ήταν Θεός»**.¹⁴

4. Το Μέτρον

Συνέπεια της διαλεκτικής αρχής και τέχνης θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι αυτή του μέτρου, προκειμένου οι αποφάσεις του ηγέτη να εξασφαλίζουν και να διατηρούν την αρμονία και την ενότητα σε άνισες και αντιτιθέμενες καταστάσεις μέσα στη πόλη ή και σε οποιαδήποτε άλλη κοινωνική ομάδα την οποία διοικούν, για να μη καταστραφεί ολόκληρο το κοινωνικό σύνολο από αυτές τις καταστάσεις.

Έργο πολύ δύσκολο κατά τον Πλάτωνα, ώστε να βρεθεί το μέτρο ανάμεσα στις αντιτιθέμενες συνθήκες, γι' αυτό και παρομοιάζει την ανεύρεση και την εφαρμογή αυτής της αρχής με την υφαντική τέχνη, του στημονιού και του υφαδιού.¹⁵

Διότι, όπως θα επιβεβαιώσει και ο ίδιος ο Ηράκλειτος, κάθε αλαζονική υπέρβαση των ορίων του μέτρου και των ηθικών αξιών δεν αποτελεί μόνον ύβριν, αλλά θεωρείται και μεγάλη πηγή διαταραχής του πολιτικού βίου και εάν ήθελε συμβεί κάτι τέτοιο θα τρέχουμε να τη σβήσουμε περισσότερο από ότι σε μία πυρκαγιά.¹⁶

Με ανάλογο πνεύμα και πολύ έντονα μάλιστα θα μιλήσει για την αξία του μέτρου και της μεσότητας ο Δημόκριτος, χάριν της κοινωνικής ισορροπίας, αλλά και της ευδαιμονίας του ιδίου ανθρώπου, αποφεύγοντας να επιδιώκει την απόκτηση αγαθών πέραν από τις δυνατότητές του.¹⁷

Την αξία της μεσότητας θα επαναλάβει επίσης ο Αριστοτέλης, μαθητής του Πλάτωνα, ο οποίος θα ορίσει αυτή ως μέτρο σε κάθε υπέρβαση και έλλειψη, τόσο στις πολιτικές πράξεις των αρχόντων, όσο και στις ηθικές πράξεις κάθε ανθρώπου χάριν της ευδαιμονίας του και την οποία θα επιτύχει όταν η αρχή της μεσότητας στους λόγους και στις πράξεις μας γίνει καθημερινή συνήθεια.¹⁸

Αλλά για να δοθεί η απάντηση του μέτρου, θα πει ο Πλάτων, πρέπει πρώτα-πρώτα να εξετασθεί, έστω και γενικά, η σχέση της υπερβολής και της έλλειψης, έτσι ώστε να μπορούμε να επαινούμε για την ορθότητα του μέτρου και να κατακρίνουμε την υπερβολή ή το αντίθετό της.

Και πάλιν όμως, για να συμβεί αυτό, δεν πρέπει να αρκούμεθα απλώς στη σύγκριση των σχέσεων μεταξύ των μεγεθών των πραγμάτων, ποιο είναι μεγαλύτερο και ποιο το μικρότερο, αλλά η σύγκριση και των δύο πρέπει να γίνεται ως προς την ουσία η οποία προσδιορίζει το μέτρο της σύγκρισης.

Αυτή η ως προς την ουσία του μέτρου σύγκριση των πραγμάτων, φαίνεται ότι αποτελεί και φυσικό νόμο.

Έτσι, εκείνο το πράγμα το οποίο ξεπερνά τη φύση του μέτρου, είτε στη συνομιλία μας είτε στις πράξεις μας, είναι η καλύτερη σύγκριση η οποία δείχνει καλύτερα τη διαφορά μεταξύ των αγαθών και των κακών πραγμάτων.

Να γιατί όλες οι τέχνες και οι επιστήμες αυτού του είδους, δηλαδή του λόγου και της πράξης, θεωρούνται ότι προσέχουν το περισσότερο και το λιγότερο από το μέτρο, όχι ως κάτι το οποίο δεν υπάρχει, αλλά ως μία αυστηρή πραγματικότητα, η οποία προστατεύει τα λόγια και τις πράξεις μας, με αποτέλεσμα κατ' αυτό τον τρόπο η αρχή του μέτρου να σώζεται και να εφαρμόζεται ώστε οι τέχνες με τις επιστήμες να απεργάζονται έργα καλά και αγαθά.

Έτσι λοιπόν, χάριν των καλών και αγαθών έργων, τα οποία είναι και η ουσία του μέτρου, πρέπει υποχρεωτικά η υπερβολή και η έλλειψη, το μεγαλύτερο και το μικρότερο και όλα τα παρόμοια μεγέθη, να γίνουν σύμμετρα, όχι μόνο μεταξύ τους, αλλά επίσης και ως προς το μέτρο το οποίο εκφράζει την δική τους κανονικότητα.

Έργο πολύ δύσκολο και κοπιαστικό, λέει ο Πλάτων, αλλά είναι αναγκαίο και δίκαιο να τίθεται αυτή η αρχή του μέτρου, για να μας δείξει ποια είναι η καθαυτή ακρίβεια.

Τη ξεχωριστή αυτή τεχνική για την ανεύρεση του μέτρου ο Πλάτων αναγάγει στη **μετρητική** η οποία δύναται να έχει εφαρμογή σε όλες τις επιστήμες και τέχνες.

Συνίσταται δε αυτή στη συνεχή διαίρεση των ανομοίων ειδών και πραγμάτων μέχρι να κλείσει μέσα σε μία ομοιότητα όλα τα συγγενή στοιχεία και συμπεριλάβει αυτά στην ουσία ενός είδους, η οποία θα αποτελεί και το μέτρο σύγκρισης των διαφόρων μεγεθών μεταξύ τους.¹⁹

Αυτή η μετρητική τέχνη του Πλάτωνα χρησιμοποιείται σήμερα από τις Ένοπλες Δυνάμεις στις εκτιμήσεις των καταστάσεων των πολεμικών επιχειρήσεων προκειμένου να ληφθεί η ορθή απόφαση, διαιρώντας και συγκρίνοντας όλους τους παράγοντες τόσο μεταξύ τους, όσο και ως προς το μέτρο που εκφράζουν οι δικές μας δυνατότητες.

Αλλά αυτή η ίδια αρχή αποτελεί και τη μεθοδολογία για όλες τις άλλες επιστήμες και τέχνες, όπως λέει ο Πλάτων, προκειμένου να ληφθεί η σωστή απόφαση τόσον από τον ηγέτη, όσο και από τον επιστήμονα για οποιοδήποτε άλλο θέμα.

Αυτή η μεσότητα αποδίδεται και από το διάγραμμα του διοικητικού πλέγματος των ερευνητών της πολιτείας του Ουάϊο Robert Blake και Jane Mouton, το οποίο προέκυψε ύστερα από έρευνες και μελέτες επιβεβαιώνοντας τις φιλοσοφικές απόψεις του Πλάτωνα τόσο για όσα περί της υφαντικής τέχνης, όσο και περί μεσότητας μεταξύ αντιτιθεμένων παραγόντων και καταστάσεων, που λέει ο φιλόσοφος.²⁰

Τέλος, από όσα περί της αρχής του μέτρου αναφέρθηκαν, για την επιτυχία της όλες οι αρετές του ηγέτη έχουν τη δικιά τους συμμετοχή, κυρίως όμως ταιριάζει η αρχή της **σωφροσύνης**, ως η πλέον κατάλληλη για την εξασφάλιση της αρμονίας στο κοινωνικό σύνολο σε αντιτιθέμενες καταστάσεις και η οποία μπορεί να συμβεί από μία καλή της αρχής του μέτρου διακυβέρνηση.

5. Η Ενότητα

Αυτή επίσης η αρμονία στην κοινωνία επιτυγχάνεται με την καλλιέργεια της ενότητας μεταξύ των πολιτών εκ μέρους των ηγετών.

Έτσι, εκτός από αρχή, η ενότητα αναδεικνύεται και ως ένας από τους βασικούς σκοπούς της ηγεσίας, για την επιτυχία του οποίου ο Πλάτων πάλι συνιστά την ίδια, όπως και για τις άλλες αρχές της ηγεσίας, την τέχνη του στημονιού και υφαδιού, μέσω των οποίων υφαίνεται το ύφασμα σε ένα ενιαίο δημιούργημα, όσο διαφορετικά και αν είναι τα συμπλεκόμενα στοιχεία του υφάσματος.

Πρέπει όμως να τονισθεί ότι, πέραν των άλλων διοικητικών πράξεων, η ενότητα των πολιτών κατ' αρχήν απορρέει από το ήθος της προσωπικότητας αυτού του ίδιου του ηγέτη και το οποίον ήθος του, κατά τον Πλάτωνα, χαρακτηρίζεται από τις θεμελιώδεις αρετές: της φρόνησης, της σωφροσύνης, της δικαιοσύνης και της ανδρείας.²¹

Αλλά παράλληλα με το χάρισμα των αρετών ο ηγέτης πρέπει να έχει μία πλούσια μόρφωση σε όλο το φάσμα των επιστημών και κυρίως στις ανθρωπιστικές επιστήμες ψυχολογίας και κοινωνιολογίας, ώστε να μπορεί να απευθύνεται κατά τον αρμόζοντα τρόπο στο νου και στη ψυχή των πολιτών συμφιλιώνοντας αυτούς, σύμφωνα με την τέχνη της υφαντικής του Πλάτωνα.

Εάν όμως η παιδεία έχει μεγάλη αξία για τον ηγέτη, ακόμα μεγαλύτερη σημασία έχει για τους ίδιους τους πολίτες χάριν της μεταξύ τους ενότητας, διότι μόνον αυτή με τη βοήθεια της μουσικής έχει το προνόμιο της δύναμης να εντυπώνει τη συμφιλιωτική συνείδηση στους πολίτες, λαμβάνοντας την κατάλληλη γι' αυτό το σκοπό αγωγή.

Θεωρεί βέβαια ο Πλάτων βασικό παράγοντα για την ενότητα των πολιτών την κατάλληλη αγωγή αυτών, αλλά δεν διαφεύγει της προσοχής του η ποιότητα των φιλικών

δεσμών που αναπτύσσονται μεταξύ των ανθρώπων, παρατηρώντας ότι οι φιλικοί δεσμοί ανάμεσα στους κακούς μεταξύ τους, αλλά και μεταξύ κακών και αγαθών, δεν είναι σταθεροί.

Οπότε σε αυτούς του κακούς πολίτες είναι αμφίβολα και τα αποτελέσματα της κατάλληλης αγωγής και προκύπτει η ανάγκη εφαρμογής των νόμων, προκειμένου από το φόβο των συνεπειών αυτών να διατηρείται η κοινωνική γαλήνη, όπως φαίνεται από τη νομολογία του Πλάτωνα.

Ενώ απεναντίας δεν έχουν ανάγκη της επίβλεψης των νόμων οι αγαθοί χαρακτήρες, στους οποίους η ευγένεια είναι έμφυτη και συμπληρώνεται με την κατάλληλη αγωγή, οι δε φιλικοί δεσμοί παραμένουν σταθεροί ανάμεσα σε αυτούς τους ανθρώπους.

Αλλά εάν πρόκειται για ενάρετους ανθρώπους, όσον ανόμοιοι και αν είναι στο χαρακτήρα τους και όσον αντίθετες τάσεις και ιδεολογίες αν έχουν μεταξύ τους, ο σύνδεσμος που τους ενώνει είναι θειότερος, από αυτόν μεταξύ των φαύλων, θα πει ο Πλάτων.²²

Προφανώς υπ' αυτή την έννοια της ανάπτυξης φιλικών δεσμών, έστω και αν είναι αντίθετα κατά τα άλλα, δέχεται και ο Ηράκλειτος την ενότητα των αντιθέτων, που φέρουν αρμονία στη φύση, αλλά και στην κοινωνία, ενώ κυρίως, όπως είναι γνωστό, τα αντίθετα κατά τον Ηράκλειτο μόνο συγκρούσεις και πολέμους προκαλούν.²³

Με το αυτό πνεύμα και ο Αριστοτέλης αποφθεγματικά θα πει ότι: «Το όμοιο τέρπει και το ανόμοιο συμπληρώνει», ανάμεσα στις διανθρώπινες σχέσεις.²⁴

Ανεξάρτητα όμως από την ανάλυση του Πλάτωνα για την ανάπτυξη και τη διατήρηση των φιλικών δεσμών μεταξύ των κακών και αγαθών, μεταξύ των ευγενών και των αγενών πολιτών, υποχρέωση του ηγέτη είναι, χρησιμοποιώντας όλη τη δύναμη της τέχνης του, να διατηρεί σε ενότητα αυτά τα αντίθετα στοιχεία χάριν της ευδαιμονίας όλου του κοινωνικού συνόλου.

Αυτή την ενότητα μέσα στην πόλη ο Πλάτων δεν την εξασφαλίζει με την κοινοκτημοσύνη των αγαθών, όπως έχει παρεξηγηθεί, αλλά αυτή επιτυγχάνεται με τη φυσική αρχή της δικαιοσύνης.

Και ως τέτοια ο Πλάτων θεωρεί την ενασχόληση του κάθε πολίτη μέσα στην πόλη με ένα μόνο επάγγελμα, αυτό για το οποίο η φύση του έχει δώσει την πιο μεγάλη επιτηδειότητα, αυτό δηλαδή το οποίο του ταιριάζει στη φύση και επομένως του ανήκει.

Ακόμα δίκαιο είναι να κοιτάζει ο καθένας τη δική του δουλειά και να μην ανακατεύεται σε πολλές άλλες.

Επομένως κάθε εκτροπή και υπέρβαση από αυτή την αρχή της δικαιοσύνης θεωρείται από τον Πλάτωνα μεγίστη βλάβη για την πόλη και ορθά δύναται να χαρακτηριστεί ως κακουργία υψίστου βαθμού σε βάρος της ενότητας των πολιτών μέσα στην πόλη.

Ο συντονισμός όμως να ασχολείται ο καθένας στην πόλη με το επάγγελμα που ταιριάζει στη φυσική του επιτηδειότητα, αρχή η οποία σήμερα αποτελεί τη σύγχρονη σχολή ψυχολογίας του Καρόλου Γιούνγκ, ανήκει στον κάθε ηγέτη και ιδιαίτερα στην πολιτεία με την εφαρμογή του επαγγελματικού προσανατολισμού.

Μία αρχή από την οποία ο κάθε πολίτης θα αισθάνεται ικανοποιημένος, αλλά και στην πολιτεία θα υπάρχει πρόοδος, ευημερία και επί πλέον θα διατηρείται η αρμονία και η ενότητα στο σύνολο της κοινωνίας.

Δικαίως αυτή τη λειτουργία της αρχής της δικαιοσύνης για την κοινωνία παρομοιάζει ο Πλάτων σε προσωπικό επίπεδο με τη διαιρετότητα της ψυχής: το επιθυμητικό, το θυμοειδές και το λογικό, όταν η κάθε λειτουργία έχει το δικό της ρόλο, πλην όμως συντονίζονται από το λογικό, ώστε η κάθε προσωπικότητα να παρουσιάζει αρμονικά την ενιαία ενότητά της ως οντότητα.²⁵

Αλλά εάν για τον Πλάτωνα η αρχή της δικαιοσύνης, ως ανωτέρω, εξασφαλίζει την ενότητα των πολιτών και την αρμονία μέσα στην πόλη, για τον Αριστοτέλη αυτά τα αγαθά της κοινωνίας επιτυγχάνονται περισσότερο με τη **φιλία**, διότι αυτή είναι συγγενέστερη με την **ομόνοια** και εχθρικότερη προς τη **δικόνοια**, ενώ σήμερα ενδιαφερόμεθα και μετριέται μεταξύ των πολιτών δυστυχώς η ιδεολογική πολιτική πόλωση.²⁶

Την αξία καλλιέργειας της φιλίας μεταξύ των πολιτών, χάριν της ενότητας της κοινωνίας ως συνόλου, που περισσότερο από κάθε άλλη εποχή είναι σήμερα αναγκαία,

τονίσθηκε, όπως είδαμε, από τον Πλάτωνα και ιδιαίτερα από τον Αριστοτέλη, αλλά και πριν από αυτούς επίσης από τον Δημόκριτο χάριν του κοινωνικού «ευεστώ».

Μεταξύ των άλλων για τη φιλία ο Δημόκριτος είπε επιγραμματικά: Η φιλία ενός συνανθρώπου είναι πολύ καλύτερη από τη φιλία όλων μαζί των μη συνειστών και ότι η μετά των φαύλων συναναστροφή πολλαπλασιάζει την προς την κακία φυσική προδιάθεση των ανθρώπων.

Γι' αυτούς τους λόγους, ο ίδιος, όπως και ο Πλάτων, χάριν επίσης του κοινωνικού «ευεστώ» θεωρεί απαραίτητη την αλληλεγγύη μεταξύ των πολιτών, αλλά και τη μόρφωσή τους για να μη πολλαπλασιάζεται η προς την κακία φυσική προδιάθεση των ανθρώπων, η οποία επί του ασφαλούς οδηγεί στην καταστροφή της κοινωνικής αρμονίας και ενότητας.²⁷

Όπως είδαμε, μεγάλη είναι η σημασία η οποία από τους φιλοσόφους προσδίδεται στην αξία της ενότητας στην πόλη, έτσι ώστε τελικά ο Πλάτων διερωτώμενος να πει: Τι τέλος πάντων μπορούμε να χαρακτηρίσουμε ως μέγιστο αγαθό σχετικά με την οργάνωση και τους στόχους μίας πόλης και ποιο ως μέγιστο κακό;

Γνωρίζουμε λοιπόν να υπάρχει κανένα μεγαλύτερο για την πόλη και την κοινωνία της κακό, από εκείνο που την διασπά και από μία που είναι την κάνει πολλά κομμάτια ή μεγαλύτερο αγαθό από εκείνο, που την δένει μαζί και την κάνει μία;²⁸

6. Πρωτοβουλία και Νόμος

Το αντιφατικό αυτό διώνυμο των αρχών της ηγεσίας αφενός μεν της ανάπτυξης πρωτοβουλίας εκ μέρους του ηγέτη και αφετέρου της πειθαρχίας αυτού στους νόμους, θα επιδιωχθεί να παρουσιασθεί ακολουθώντας για το θέμα αυτό το εξελικτικό σκεπτικό του Πλάτωνα στο έργο του «Πολιτικός» σε ελεύθερη απόδοσή του.

Εισέρχεται λοιπόν ο Πλάτων στην ανάπτυξη των σκέψεών του αναγνωρίζοντας ότι η επιστήμη διακυβέρνησης των ανθρώπων είναι η πλέον δύσκολη και συγχρόνως η πλέον σημαντική, που μπορεί κάποιος να αποκτήσει.

Και με αυτό το δεδομένο αρχίζει να ερευνά το θέμα διερωτώμενος μήπως δεν χρειάζονται να υπάρχουν οι νόμοι και είναι προτιμότερο να άρχει μόνον ο ενάρετος και επιστήμονας άρχοντας.

Ως παράδειγμα της ορθότητας αυτού του ισχυρισμού επικαλείται τους γιατρούς οι οποίοι εκδίδουν συνταγές για να θεραπεύσουν τους ασθενείς τους βασιζόμενοι στην επιστήμη τους και μόνον, ανεξάρτητα εάν υπάρχουν ή όχι νόμοι, εάν είναι πλούσιοι ή φτωχοί οι ασθενείς τους, θεραπεύοντας μάλιστα αυτούς αδιακρίτως, είτε με τη θέλησή τους, είτε χωρίς αυτή.

Ακόμα για τον ίδιο σκοπό επικαλείται το παράδειγμα του κυβερνήτη, ο οποίος προσηλωμένος στο συμφέρον του πλοίου και των επιβατών του, έχοντας την επιστήμη και την τέχνη του ως νόμο, χωρίς να υπάρχουν γραπτοί νόμοι, σώζει όλους αυτούς που διακινδυνεύουν μαζί του από την θαλασσοταραχή.

Έτσι ο Πλάτων καταλήγει στο πρώτο συμπέρασμα ότι είναι αναγκαίο και αποκλειστικά σωστό μέσα στην πολιτεία να υπάρχουν αληθινοί και όχι φαινομενικά επιστήμονες ως άρχοντες, είτε άρχουν σύμφωνα με τους νόμους ή χωρίς νόμους, είτε με τη θέληση ή παρά τη θέληση των αρχομένων, είτε είναι φτωχοί, είτε είναι πλούσιοι.

Με αυτές τις σκέψεις του ο Πλάτων μέχρις εδώ, έδειξε ότι θέτει τον ενάρετο και επιστήμονα ηγέτη να έχει την πρωτοβουλία των αποφάσεών του, όχι μόνο για εκείνα τα θέματα για τα οποία οι νόμοι απουσιάζουν, αλλά κι γι' αυτά που υπάρχουν νόμοι, αρκεί οι αποφάσεις τους να έχουν ευεργετικά αποτελέσματα για το κοινωνικό σύνολο.

Βέβαια ο Πλάτων δεν παύει να θεωρεί την ηγεσία του άρχοντα πολύ οδυνηρή και τολμηρή χωρίς νόμους, αλλά το θέμα αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον και αξίζει ακόμα περισσότερο να ερευνηθεί.

Στη συνέχεια της έρευνάς του για το ίδιο θέμα, επικαλείται το επιχείρημα της ανομοιότητας των ανθρώπων και των περιπτώσεων των πράξεων αυτών, ενώ ο νόμος ως

ανθρώπινο έργο δεν μπορεί να έχει απόλυτο και διαχρονικό χαρακτήρα ώστε να ισχύει για όλες τις περιπτώσεις και για όλους τους χρόνους.

Οπότε η τυφλή εφαρμογή αυτού του νόμου, μοιάζει με τον αυθάδη και αμαθή άνθρωπο ο οποίος δεν επιτρέπει σε κανένα να κάνει κάποιο ενάντιο από αυτό που έχει αποφασίσει, ούτε επιτρέπει καμιά ερώτηση, ακόμα και αν έχει να προτείνει κάτι το καλύτερο από την εντολή που αυτός έδωσε.

Αλλά και ο νομοθέτης είναι αδύνατον να κάθεται κάθε στιγμή κοντά σε κάθε πολίτη και να του ορίζει ακριβώς τι οφείλει να κάνει, όσον άριστος επιστημονικά και αν είναι.

Ύστερα από αυτή τη δεύτερη έκθεση των απόψεών του ο Πλάτων στο ερώτημα για την αναγκαιότητα να υπάρχουν νόμοι, όταν μάλιστα διαπιστώθηκε ότι δεν είναι ένα τέλειο ανθρώπινο έργο, καταλήγει προοδευτικά στο άλλο συμπέρασμα:

Ότι ο νομοθέτης θα θέσει και θα συντάξει εκείνους τους νόμους οι οποίοι ταιριάζουν στην πλειονότητα των πολιτών και στην πλειονότητα των περιπτώσεων, ώστε συνολικά να αφορούν και τον καθένα χωριστά και για τις περιπτώσεις εκείνες οι οποίες δεν μπορούν να συμπεριληφθούν σε αυτούς τους γραπτούς νόμους, η αρχή της δικαιοσύνης να επαφίεται στα αρχαία έθιμα των προγόνων, παραμένοντας έτσι για αυτές τις άγραφες περιπτώσεις στην πρωτοβουλία του ενάρετου επιστήμονα ηγέτη.

Στη συνέχεια πάλι της έρευνάς του ο Πλάτων για το θέμα των πρωτοβουλιών εκ μέρους του επιστήμονα ηγέτη, θέτει εκείνη τη διάσταση του θέματος που αφορά την αλλαγή των νόμων.

Και εδώ επικαλείται το παράδειγμα των γιατρών, αλλά και των γυμναστών, οι οποίοι με μόνη δύναμη την επιστήμη τους αλλάζουν τις συνταγές χάριν της βελτίωσης της υγείας των ασθενών τους, μάλιστα ορισμένες φορές και χωρίς τη θέλησή τους.

Ενώ όμως φέρει αυτό το παράδειγμα για τις αλλαγές των νόμων προς το καλύτερο, συγχρόνως δηλώνει ότι ούτε για αστείο να φαντασθεί κάποιος ότι μπορεί να συμβαίνει παρόμοια κατάσταση για τα νομοθετήματα, διότι η πλειονότητα των πολιτών θέλει και τη δική τους συγκατάθεση για αυτές τις περιπτώσεις.

Αφού ο Πλάτων συνέκρινε και ζύγισε αμφότερες τις πλευρές του θέματος της αλλαγής των νόμων, παραμένει στην αξία της πρωτοβουλίας του ηγέτη για αυτές τις περιπτώσεις, εφόσον θα φέρει δικαιότερους και ωφελιμότερους για την κοινωνία νόμους, έστω και αν υποχρεωθεί να παραβεί τους γραπτούς νόμους και τα πάτρια έθιμα.

Μπορεί να κατηγορηθεί για πολλά σε αυτές τις περιστάσεις ο ηγέτης, δεν θα κατηγορηθεί όμως ότι αδίκησε και ότι έκανε κακό στην κοινωνία.

Σε αυτή τη φάση για την αναγκαιότητα των μεταρρυθμίσεων καταλήγει ο Πλάτων λέγοντας, ότι οι σωστοί άρχοντες μπορούν να τα κάνουν όλα χωρίς να κινδυνεύουν να πέσουν σε πλάνη, εφόσον μπορούν να φυλάγουν ένα μεγάλο κανόνα:

Να απονέμουν σε κάθε ευκαιρία στου πολίτες τελειότατα δικαιοσύνη με νου και επιστήμη και να είναι ικανοί να σώζουν αυτούς και να τους καθιστούν από χειρότερους καλύτερους.

Όπως φάνηκε καθαρά από όλες τις μέχρι εδώ έρευνες, ο Πλάτων απέδειξε ότι προσδίδει πρωτεύουσα αξία στις πρωτοβουλίες του επιστήμονα και ενάρετου ηγέτη, είτε υπάρχουν είτε δεν υπάρχουν νόμοι, εφόσον βέβαια οι πρωτοβουλίες του αυτές πρόκειται να κάνουν καλό στο κοινωνικό σύνολο.

Από το σημείο όμως αυτό η έρευνά του για την πρωτοβουλία και την πειθαρχία του ηγέτη στους νόμους παίρνει μία άλλη στροφή, προκειμένου να καταλήξει στο τελικό και οριστικό του συμπέρασμα, το οποίο αφορά και την πειθαρχία όλων στους ισχύοντες νόμους.

Η στροφή αυτή των σκέψεών του αρχίζει με τις αμφιβολίες του κατά πόσον υπάρχει αυτός ο τέλειος ηγέτης, ο οποίος να διαθέτει όλα αυτά τα θεϊκά χαρίσματα.

Αλλά και επειδή οι γιατροί μπορούν να φθάσουν στο σημείο να φονεύουν ακόμα και τους ασθενείς τους για να πάρουν χρήματα, οι δε κυβερνήτες πλοίων επίσης να μηχανεύονται διάφορους δόλους και να διαπράττουν κακουργήματα με τα ίδια κίνητρα, ακόμα και οι άρχοντες για να μην εκτρέπονται κάνοντας κακό αντί του καλού στην πόλη, ως επίσης και οι δάσκαλοι που διδάσκουν να μη περιφρονούν τους νόμους πρέπει, λέει ο Πλάτων, **να θεσπισθούν νόμοι, οι οποίοι θα υπαγο-**

ρεύουν τις υποχρεώσεις τους και όποιος παραβαίνει αυτούς να τιμωρείται με βαρύτερες ποινές και πρόστιμα.

Στη σύνταξη αυτή των νόμων συμμετέχουν όλες οι επαγγελματικές ομάδες, ώστε οι νόμοι να είναι δικαιότεροι και ωφελιμότεροι για το κοινωνικό σύνολο και οι άρχοντες εκλέγονται ή κληρώνονται από όλες τις κοινωνικές ομάδες χωρίς διαχωρισμούς, εισάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο ο Πλάτων στον «Πολιτικό» του όσο το δυνατό δικαιότερες αρχές λειτουργίας μιας ευνομούμενης Δημοκρατίας.

Συνεχίζοντας δε ο Πλάτων το σκεπτικό του σε αυτή την τελική στροφή των απόψεών του για την πειθαρχία πλέον στους νόμους, λέει: **ότι εάν πρώτο μέλημα του νομοθέτη είναι η σύνταξη αρίστων νόμων, το δεύτερο, μετά από αυτό, το οποίο έχει να κάνει, είναι να επαγρυπνά ώστε να μην αφήνει μήτε ένα άτομο μήτε ένα πλήθος να πράττει οτιδήποτε ενάντια στους νόμους**, που έχουν συνταχθεί, όπως είδαμε, κατά τον πλέον δίκαιο τρόπο από όλες τις επαγγελματικές ομάδες.

Ακόμα και στην περίπτωση κατά την οποία ο νόμος θεωρείται अपαρχαιωμένος και ξεπερασμένος από τα πράγματα δεν επιτρέπεται, σύμφωνα με την τελική θέση του Πλάτωνα, **ούτε ο άρχοντας να παραβαίνει αυτόν, διότι η ζημιά η οποία προκαλείται στο κοινωνικό σύνολο είναι μεγαλύτερη από αυτή η οποία συμβαίνει με την ισχύ του παλαιού νόμου**.²⁹

Παράδειγμα ιστορικό αφοσίωσης στους νόμους αποτελεί η αποδοχή της άδικης καταδίκης του σε θάνατο εκ μέρους του δασκάλου του Σωκράτη, ο οποίος δεν διέφυγε αυτόν παρά τις προτροπές των μαθητών του, διότι αισθανόταν χρέος να πειθαρχήσει στους νόμους, όσον άδικοι και αν ήταν και αφορούσαν την ίδια τη ζωή του, εφόσον δεν συνετέλεσε και ο ίδιος εγκαίρως στη δικαιότερη αλλαγή τους.³⁰

Ο Πλάτων και στο καταληκτικό της ζωής του έργο, τους «Νόμους», παραμένει σταθερός στις προηγούμενες τελικές θέσεις του για την αφοσίωση στους νόμους, **καθιστώντας αυτούς ισχυρότερους από τους άρχοντες και από αυτούς πλέον εξαρτά τη σωτηρία ή την καταστροφή της πολιτείας και της κοινωνίας γενικότερα**.

Καταλήγει πλέον στο οριστικό του συμπέρασμα ότι όταν στην πολιτεία οι άρχοντες πειθαρχούν στους νόμους και οι νόμοι είναι κυρίαρχοι των αρχόντων, οι δε άρχοντες δούλοι των νόμων, τότε στην πολιτεία και στην κοινωνία όλη έρχονται όλα τα αγαθά του Θεού.³¹

Αλλά παραλλήλως αναγνωρίζει και την αναγκαιότητα να συμπληρώνονται και να εκσυγχρονίζονται οι νόμοι, προκειμένου αυτοί πάντοτε να είναι χρήσιμοι στην κοινωνία και να μη γίνονται οι νόμοι αιτία στάσεων και καταστροφών στην πόλη.

Γι' αυτούς του λόγους επιβάλλεται κατά τον Πλάτωνα οι αλλαγές στους νόμους, όσο δύσκολο και αν είναι για τους άρχοντες-ηγέτες αυτό το έργο.³²

Από όλες αυτές τις θέσεις του, για την αυθεντία σύνταξης και εφαρμογής των νόμων, όσο και για τις αλλαγές αυτών, αποδεικνύεται ότι ο Πλάτων υπήρξε ένας εξελικτικός και «ανοικτός», και όχι ένας «κλειστός» φιλόσοφος, όπως θέλει να παρουσιάσει αυτόν ο σύγχρονος φιλόσοφος Καρλ Πόππερ, παρουσιάζοντας επιλεκτικά ορισμένες απόψεις του μόνο από το έργο του η «Πολιτεία».

Γεγονός είναι ότι ο Πλάτων υπήρξε ένας εξελικτικός στις πολιτικές του απόψεις φιλόσοφος, διότι σε κάθε εποχή η κυρίαρχη συνείδησή του ήταν η σωτηρία της πόλης και η ενότητα της κοινωνίας.³³

Αυτή η εξελικτική πορεία των σκέψεών του μεταξύ των πρωτοβουλιών και της απόλυτης πειθαρχίας στους νόμους, φάνηκε και στην παραπάνω συνοπτική έκθεση των απόψεών του από την έρευνά του για το θέμα αυτό στο έργο του ο «Πολιτικός» και στο οποίο ναι μεν καταλήγει οριστικά στο συμπέρασμα της απόλυτης εφαρμογής των νόμων σε άρχοντες και απλούς πολίτες, πλην όμως δεν παύει να είναι καταγεγραμμένες με ισχυρή επιχειρηματολογία και η αξία των πρωτοβουλιών εκ μέρους του επιστήμονα ενάρετου ηγέτη, εφόσον πρόκειται να ωφελήσουν την κοινωνία.

Μία πρωτοβουλία την οποία δείχνει να σέβεται και ο Αριστοτέλης, ο οποίος αν και υποστηρίζει και αυτός την απόλυτη εφαρμογή των νόμων, εισάγει όμως την αρχή της **επιεικείας** για ελάχιστες και ορισμένες περιπτώσεις και για τις οποίες βέβαια **το επιεικές είναι υπέρτερον του δικαίου**, διότι ο νόμος έχει γενικές διατάξεις.³⁴

Αρχή της επιεικείας, η οποία έχει και σήμερα εφαρμογή στην απόδοση της δικαιοσύνης, όπως εξακολουθεί να ισχύει και η αρχή της πρωτοβουλίας εντός όμως των πλαισίων της πειθαρχίας στους νόμους και στους κανόνες λειτουργίας της ευνομούμενης κοινωνίας.

Έτσι σύμφωνα με τη στρατιωτική αντίληψη, ως πρωτοβουλίες του ηγέτη θεωρούνται εκείνες οι πράξεις του οι οποίες δεν καθορίζονται από τους νόμους και τις διαταγές, **αλλά απορρέουν από το προς εκτέλεση έργο του ηγέτη και είναι σύμφωνες με το πνεύμα των νόμων και των διαταγών.**

Η πρωτοβουλία καλλιεργείται ως αρετή στους ηγέτες, πλην όμως απαιτείται από αυτούς να έχουν εφευρετικότητα, προβλεπτικότητα και τόλμη, προσόντα ανάλογα με αυτά τα οποία ο Πλάτων πρεσβεύει για τον επιστήμονα και ενάρετο άρχοντα γι' αυτές τις περιπτώσεις της πρωτοβουλίας.

Απεναντίας στην παιδεία των στρατιωτικών ηγετών τονίζεται με έμφαση ότι η αδράνεια και η απραξία λόγω έλλειψης νόμων και διαταγών δεν δικαιολογούνται για τον ηγέτη.³⁵

Έτσι λοιπόν σήμερα οποιοσδήποτε λειτουργός της πολιτείας και ιδιαίτερα οι ηγέτες αυτής, καλούνται στα καθήκοντά τους να εφαρμόζουν αυτό το δίδυμο της αρχής, αφενός μεν της απόλυτης πειθαρχίας προ στους ισχύοντες νόμους και αφετέρου της ανάπτυξης πρωτοβουλιών εκεί που ο νόμος δεν προβλέπει για κάποιες περιπτώσεις, προκειμένου η πολιτεία και γενικότερα η κοινωνία να λειτουργεί ομαλά, αρμονικά και προοδευτικά, χωρίς τριβές, εμπόδια και οπισθοδρομήσεις.

Όσον όμως και αν είναι διακριτά τα όρια μεταξύ της πειθαρχίας και της πρωτοβουλίας, δεν παύει να εμπεριέχουν ασάφεια, ώστε ορθά θα μπορούσαν να χαρακτηρισθούν ως αντιφατικές αρχές και δικαίως η αξία ενός ηγέτη κρίνεται σε αυτές τις οριακές θέσεις, όταν ενεργεί όχι προς ίδιον όφελος, αλλά προς όφελος της πόλης, όπως ο Πλάτων έλεγε και ως εξ αυτού η απόφαση του ηγέτη σε αυτές τις περιπτώσεις απαιτεί επιστήμη και αρετές.

Τέλος, ιδιαίτερα ασχοληθείς ο Πλάτων με την πολιτική φιλοσοφία, κατ' εξοχήν επιστήμη της ηγεσίας, δεν παύει σε όλα τα παρόμοια έργα του να τονίζει με έμφαση για την αρμονική λειτουργία της πόλης, αφενός την αξία των αρίστων νόμων οι οποίοι να αποβλέπουν στο καλό και μόνο του κοινωνικού συνόλου και αφετέρου στην επιλογή και στην εκλογή των κατάλληλων επιστημόνων και ενάρετων αρχηγών, οι οποίοι να διακατέχονται από τη συνείδηση και μόνο προσφοράς προς την κοινωνία και όχι προς εξυπηρέτηση προσωπικών ωφελειών και επιδιώξεων, τότε λειτουργεί ομαλότερα και το δίδυμο των αρχών της πρωτοβουλίας και της πειθαρχίας στους νόμους.

7. Συγκρίσεις

Από όλη την παραπάνω διαδρομή στις Πλατωνικές αρχές ηγεσίας, τόσον από αυτές του μέτρου και της διαλεκτικής, όσο και από τις άλλες της ενότητας και της πειθαρχίας στους νόμους, διαφάνηκε καθαρά ότι όλες έχουν ως μοναδικό προσανατολισμό την «ευδαιμονία» των πολιτών και του κοινωνικού συνόλου, έχοντας ως κυβερνήτη αυτής της πορείας του επιστήμονα και ενάρετο ηγέτη, ο οποίος με ξεχωριστή τέχνη εφαρμόζει τις αποφάσεις του.

Σε αυτό το ίδιο Πλατωνικό πνεύμα έχουν δομηθεί και οι σύγχρονες αρχές και η τέχνη ηγεσίας, τις οποίες καλείται να εφαρμόζει και σήμερα επιτυχώς ο επιστήμων ηγέτης, ο οποίος πρέπει να γνωρίζει το έργο του και τις δυνατότητες των πολιτών προς εκπλήρωση του έργου αυτού, χάριν της δικής τους ευημερίας.

Είναι ο ικανός εκείνος ηγέτης, ο οποίος με τέχνη θα οργανώσει και θα καταναείμει καταλλήλως το προς εκπλήρωση έργο της πολιτείας και ο οποίος με ξεχωριστή διαλογική επιτηδειότητα θα συνεργάζεται με τους πολίτες, ώστε με πνεύμα ενότητας, αισιοδοξίας και πειθαρχίας όλοι να εργάζονται για το καλό του κοινωνικού συνόλου.³⁶

Εάν όμως οι σύγχρονες αρχές ηγεσίας, αν και προερχόμενες με διασκευή από στρατιωτικό εγχειρίδιο, των οποίων το πνεύμα τους διέπεται από δυναμικό χαρακτήρα, είναι μέσα στα ίδια πλαίσια της ηθικής των Πλατωνικών αρχών, χάριν του καλού της κοινωνίας, δεν συμβαίνει το ίδιο με τις αρχές του ηγεμόνα του Νίκολο Μακιαβέλι, οι οποίες διατυπώθηκαν με αποκλειστική επιδίωξη την προσωπική ωφέλεια του ηγεμόνα.

Αξίζει να αναφερθούν ορισμένες από αυτές χάριν του λόγου το αληθές και για τις οποίες ο Νίκολο Μακιαβέλι λέει:

Στο ζήτημα εάν ο ηγεμόνας θέλει να θεωρείται φιλεύσπλαχνος και όχι σκληρός, αν είναι καλύτερο να τον αγαπούν παρά να τον φοβούνται ή το αντίθετο, η απάντηση είναι ότι θα ήθελε και το ένα και το άλλο, αλλά επειδή είναι δύσκολο να συνδυασθούν αυτά μαζί, είναι πολύ πιο ασφαλές να τον φοβούνται παρά να τον αγαπούν, όταν πρόκειται να στερηθεί το ένα από τα δύο.

Υπάρχουν δύο είδη αγώνα: ο ένας με τους νόμους, ο άλλος με τη δύναμη: ο πρώτος ταιριάζει στον άνθρωπο, ο δεύτερος στα θηρία.

Αλλά επειδή ο πρώτος πολλές φορές δεν φθάνει, χρειάζεται να καταφύγει κανείς στο δεύτερο.

Γι' αυτό ένας ηγεμόνας είναι απαραίτητο να ξέρει να χρησιμοποιεί και το θηρίο και τον άνθρωπο.

Χρειάζεται να είναι αλεπού για να αναγνωρίζει τις παγίδες και λιοντάρι για να τρομάζει τους λύκους.³⁷

Από τα δύο αυτά παραδείγματα, αλλά και από όλους τους άλλους κώδικες αρχών τους οποίους ο Νίκολο Μακιαβέλι άφησε στο ομώνυμο σύγγραμμά του για τον ηγεμόνα, έδειξε καθαρά ότι αυτοί έχουν μόνον ωφελιμιστική ηθική, η οποία αποβλέπει στο συμφέρον και μόνο του ηγεμόνα.

Όσο και αν έχουν κάποιον πραγματικό χαρακτήρα, είναι εντελώς αντίθετες προς την ηθική αυτή των Πλατωνικών αρχών, οι οποίες εφαρμόζονται από τον ενάρετο επιστήμονα ηγέτη και αποβλέπουν αποκλειστικά και μόνο στην ευημερία του κοινωνικού συνόλου.

Οι Μακιαβελικές αρχές είναι προσωρινές, δεν αντέχουν στο χρόνο και διαιρούν την κοινωνία.

Ενώ οι Πλατωνικές εξελίσσουν, ενώνουν, ενδυναμώνουν και διατηρούν σε ευημερία την κοινωνία.

Οι διανθρώπινες σχέσεις δεν καλλιεργούνται στη Μακιαβελική, αλλά στην Πλατωνική ηθική των αρετών και της φιλίας μεταξύ των πολιτών.

8. Επίλογος

Οι αρχές και η τέχνη της ηγεσίας, ως καταστάλαγμα της ανθρώπινης εμπειρίας, αποτελούν απαραίτητο και αναγκαίο συμπλήρωμα της φύσης των αρετών του ηγέτη, προκειμένου να είναι αποτελεσματικός στο έργο του επ' ωφέλεια της κοινωνίας.

Με εκτίμηση
Άρης Διαμαντόπουλος

Σημειώσεις – Σχόλια

1. Πλάτων. Μένων. 90b, 96b, 99b. Μετάφραση-Σχόλια. Βασίλης Τατάκης-Ηλίας Λάγιος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα
2. Πλάτων, Πρωταγόρας. 319b, 319d, 352b. Μετάφραση-Σχόλια Αλέξανδρος Γαληνός. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα.
3. Άρης Διαμαντόπουλος. Φιλοσοφία Ηγεσίας. Το Ήθος του Ηγέτη στον Πλάτωνα. Τόμοι 1^{ος}-2^{ος}. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1999. Αποσπάσματα διασκευασμένα αποτελούν την παρούσα εργασία: «Αρχές Ηγεσίας κατά Πλάτωνα».
4. Πλάτων. Αλκιβιάδης Α' 118d. Μετάφραση-Σχόλια Ε.Κ. Λιακάκος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
5. Πλάτων. Πολιτικός. 259a, 259b, 259c, 278e, 279b, 283a, 300e. Μετάφραση-Σχόλια. Ηλίας Λάγιος. Επιμέλεια. Ευάγγελος Παπανούτσος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα
6. Πλάτων. Σοφιστής. 253. Μετάφραση-Σχόλια. Δημήτριος Γληνός. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
7. Πλάτων. Θεαίτητος. 187a. Μετάφραση-Σχόλια. Βασίλης Τατάκης. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα
8. Πλάτων. Πολιτικός. 285c-287a. Μετάφραση-Σχόλια. Ηλίας Λάγιος. Επιμέλεια Ευάγγελος Παπανούτσος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
9. Πλάτων. Σοφιστής. 242c, 243a. μετάφραση-Σχόλια. Δημήτρης Γληνός. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
10. Άρης Διαμαντόπουλος. Φιλοσοφία Ηγεσίας. Το Ήθος του Ηγέτη στον Πλάτωνα. Αντίκρουση κριτικής Καρλ Πόππερ. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα 1999. Αποσπασματική διασκευή αποτελεί και η παρούσα εργασία: «Αρχές Ηγεσίας κατά Πλάτωνα».
11. Πλάτων. Πολιτεία. 534d. Μετάφραση-Σχόλια. Κ.Δ. Γεωργούλης. Εκδόσεις Σιδέρης. Αθήνα 1963.
12. Πλάτων. Φαίδρος. 266c. Μετάφραση-Σχόλια. Στέφανος Χ. Παππάς. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα.
13. W.K.C. Guthrie. Οι Σοφιστές. Ρητορική και φιλοσοφία. Σελίδες 221, 222, 225, 226. Μετάφραση Δαμιανός Τσεκουράκης.
14. Πλάτων. Φαίδρος. 266b. μετάφραση-Σχόλια. Στέφανος Χ. Παππάς. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
15. Πλάτων. Νόμοι. 690e, 693c, 875b. Μετάφραση-Σχόλια Κων/νος Φίλιππας. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
- Πλάτων. Φαίδρος. 246b. Μετάφραση-Σχόλια. Στέφανος Χ. Παππάς. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα.
16. Κων/νος Δ.Γεωργούλης. Ηράκλειτος. Απόσπασμα 43. Σελίδα 204. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό «Ήλιος». Τόμος Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα. Αθήνα.
17. Άρης Διαμαντόπουλος. Δημόκριτος. Κοινωνικό «Ευεστώ». Ανέκδοτη χειρόγραφη εργασία στο αρχείο του.
18. Αριστοτέλης. Ηθικά Νικομάχεια. Βιβλίο Β. Κεφάλαια 5-6. 1108b15, 1108b25-30, 1108b35-40, 1109a, 1109a25. Βιβλίο Γ'. Κεφάλαια 13, 14, 15. Μετάφραση-Σχόλια Ανδρέας Δαλέζιος. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
19. Πλάτων. Πολιτικός. 283a, 283b-284c, 284c-285c. μετάφραση-Σχόλια. Ηλίας Λάγιος. Επιμέλεια Ευάγγελος Παπανούτσος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
20. Σχολή Πολέμου των ΗΠΑ. Σύγχρονες Απόψεις της Σχολής Πολέμου των ΗΠΑ Περί Ηγεσίας. Μετάφραση Ανδρέας Καλατζάκος. Στρατιωτική Επιθεώρηση. Αθήνα. Απρίλιος 1975.
21. Άρης Διαμαντόπουλος. Φιλοσοφία Ηγεσίας. Το Ήθος του Ηγέτη στον Πλάτωνα. Οι Αρετές του Ηγέτη. Σελίδες 115-154. Διδακτορική διατριβή Τομέα Φιλοσοφίας Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1999.
22. Πλάτων. Πολιτικός. 309d, 309e, 310a. Μετάφραση-Σχόλια Ηλίας Λάγιος. Επιμέλεια Ευάγγελου Παπανούτσου. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
23. Άρης Διαμαντόπουλος. Ηράκλειτος. Ανέκδοτη χειρόγραφη εργασία στο αρχείο του.
24. Αριστοτέλης. Ηθικά Νικομάχεια. Περί Φιλίας. Μετάφραση-Σχόλια Ανδρέας Δαλέζιος. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
25. Πλάτων. Πολιτεία. 357b-d, 367c-d, 368e-369a, 433a-b, 433b, 433d, 433e, 434c, 435b, 436a-e, 439c-440d, 441d-e, 442c-d, 443d-444a, 557a-d, 559b-c, 561a, 561e, 562c, 563e-564a. Μετάφραση-Σχόλια. Κ.Δ. Γεωργούλης. Εκδόσεις Σιδέρης. Αθήνα 1963.

26. Αριστοτέλης. *Ηθικά Νικομάχεια*. 1155a25, 1155b5, 1155b35. Βιβλίο 8^ο. Κεφάλαια 1, 2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 15, 16. Βιβλίο 9^ο. Κεφάλαια 4, 6, 9, 10, 11, 12. Μετάφραση-Σχόλια. Ανδρέας Δαλέζιος. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
27. Κων/νος Δ. Γεωργούλης. Δημόκριτος. Αποσπάσματα 98, 99, 101, 103, 106, 107, 109, 188. Σελίδες 238, 239, 242. Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό «Ήλιος». Τόμος Αρχαίο Ελληνικό Πνεύμα. Αθήνα.
- Άρης Διαμαντόπουλος. Δημόκριτος. Κοινωνικό «Ευεστώ». Ανέκδοτη χειρόγραφη εργασία στο αρχείο του.
28. Πλάτων. *Πολιτεία*. 462a-c. Μετάφραση-Σχόλια Κων/νος Δ. Γεωργούλης. Εκδόσεις Σιδέρης. Αθήνα 1963.
29. Πλάτων. *Πολιτικός* 292d-293e, 293e-295b, 295c-e, 296a-297c, 297d-300c. Μετάφραση-Σχόλια. Ηλίας Λάγιος. Επιμέλεια Ευάγγελος Παπανούτσος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
- Πλάτων. *Ευθύδημος*. 281a. Μετάφραση-Σχόλια. Ηλίας Λάγιος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
- Πλάτων. *Πολιτεία*. 338e, 359a, 445e. Μετάφραση-Σχόλια. Κων/νος Δ. Γεωργούλης. Εκδόσεις Σιδέρης. Αθήνα 1963.
- Πλάτων. *Παρμενίδης*. 134e. Μετάφραση-Σχόλια. Βασίλης Τατάκης-Ηλίας Λάγιος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
- Πλάτων. *Γοργίας*. 483d, 484a, 484b. Μετάφραση-Σχόλια. Κ. Κορδάτος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
30. Πλάτων. *Κρίτων* 51e. Μετάφραση-Σχόλια. Κ.Θ. Αραπόπουλος. Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος. Αθήνα.
31. Πλάτων. *Νόμοι*. 688b, 714a, 715d, 716a. Μετάφραση-Σχόλια. Κων/νος Φίλιππας. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
- Πλάτων. *Πρωταγόρας*. 326d. Μετάφραση-Σχόλια. Αλέξανδρος Γαληνός. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα.
- Πλάτων. *Κριτίας*. 121b
32. Πλάτων. *Νόμοι*. 770b, 790b, 875d, 935c. Μετάφραση-Σχόλια. Κων/νος Φίλιππας. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
- Πλάτων. *Πολιτεία*. 452c. Μετάφραση-Σχόλια. Κων/νος Δ. Γεωργούλης. Εκδόσεις Σιδέρης. Αθήνα 1963.
33. Καρλ Πόππερ. *Η Ανοικτή Κοινωνία και οι Εχθροί της*. Μετάφραση. Ειρήνη Παπαδάκη. Τόμοι I-II. Εκδόσεις Δωδώνη. Αθήνα 1980-1982.
34. Αριστοτέλης. *Ηθικά Νικομάχεια*. 1137b10-40. Μετάφραση-Σχόλια. Ανδρέας Δαλέζιος. Εκδόσεις Πάπυρος. Αθήνα 1975.
35. Στρατιωτικό Εγχειρίδιο ΕΕ 181-1. *Αρχές και Τέχνη Διοίκησης. Ιδιότητες Ηγεσίας*. Εκδόσεις Γενικού Επιτελείου Στρατού. Αθήνα.
36. Στρατιωτικό Εγχειρίδιο ΕΕ 181-1. *Αρχές και Τέχνη Διοίκησης*. Σελίδες 68-93. Ελεύθερη Απόδοση. Εκδόσεις Γενικού Επιτελείου Στρατού. Αθήνα.
37. Νικόλο Μακιαβέλι. *Ο Ηγεμόνας*. Σελίδες 61-63, 64. Μετάφραση Ηλέκτρα Ανδρεάδη. Εκδόσεις Κάκτος. Αθήνα 1989.
38. Επίσης στις **Αρχές Ηγεσίας κατά Πλάτωνα** πρέπει να θεωρηθεί και η **Απόφαση του Ηγέτη**, η οποία έχει αναπτυχθεί σε ιδιαίτερο μελέτημα και έχει δημοσιευθεί στα περιοδικά:
- Στρατιωτική Επιθεώρηση. Τεύχος 4. Ιουλ-Αυγ. 2006. Σελίδες 158-165. ΓΕΣ/ 7^{ον} ΕΓ.
- Προβληματισμοί. Τεύχος 26/ Ιαν-Φεβ. 2005. Σελίδες 21-23. Ελληνικής Εταιρείας Στρατηγικών Μελετών.